

kaddimleri takrir ve isbat etmiştir. Aynı delili ehl-i sünnetten ilk defa İbn Küllâb el-Basrî'nin (v. 240/857?) kullandığı söylenir⁶.

Cevâhir ve a'raz sistemine dayanan hudus delili şöyle takrir edilir :

Âlem suretiyle (arazlarıyla) ve maddesiyle (cevherleriyle) hâdistir. Her hâdisin bir yaratıcısı vardır.

O halde âlemin de bir yaratıcısı vardır ki Allah taâlâdır⁷.

Bu delilde âlemin hâdis olduğunu ifade eden birinci mukaddime şöyle isbat edilmektedir: Âlem hâdistir, çünkü o, «a'râz» ve «a'yân»-dan teşekkül etmiştir⁸. Hareket, sükûn, birleşmek, ayrılmak gibi, a'yanda mevcut olan ve araz diye isimlendirdiğimiz bu hususiyetler hâdistir. Zira arazın kendi başına bir mevcudiyeti yoktur. Bir de bu haller - çoğunda müşahade edildiği üzere - gelip geçicidir, var iken yok oluyor, yokken var oluyor. Halbuki bunlar hâdis değil de kadim olsaydı var olmakla yok olmak arasında böyle değişiklik göstermezdi.

A'yana gelince, o da arazsız mevcut olamamaktadır. Gerçekte bütün cisimler⁹ hareket, sükûn gibi arazlardan ayrı düşünülemez. O halde hâdis olan arazlardan ayrı bulunamayan a'yan da zarurî olarak hâdistir⁹.

(5) Şehristânî, Nihayetu'l-İqdâm, s. 151; İzmirli İsmail Hakkı, Muhassalu'l-kelâm, s. 69 vd., Yeni İlm-i kelâm, C. I, s. 106 vd., C. II, s. 14; M. Şemseddin, Mütakelli- min ve atom nazariyesi, Darülfunun ilâhiyat fakültesi mecmuası, sayı I, s. 68, 72, 81, 82, dn. 1. Ayrıca mu'tezilenin hudus delilini kullandığına dair bk. Ebû Mansûr el-Mâturîdî, K. et-Tevhîd, Cambridge Üniversitesi ktp. nr. 3651, vr., 42b - 43a; el-Hayyat, el-İntisar, s. 11 vd., 14; Qâdî 'Abdulcebbar, el-Muğnî, c. v s. 22 vd., 157, C. XX/2, s. 187..

(6) İzmirli İ. Hakkı, Yeni ilm-ikelâm, C. II, s. 14.

(7) Âlem, hâdis ve kadim terimleri için bk. s. 50, dn. 5.

(8) ARAZ: Mevcudiyeti, ancak kendisini taşıyan başka bir varlıkla hissedilebilen, kendi başına boşlukta yer tutamayan şey. Mu'tezileye göre araz: var olduğunda müstakil bulunamayıp ancak kendi başına mekânda yer tutabilen bir şeyle hissedilebilen nesnedir.

(9) AYN: Kendi başına boşlukta yer tutan ve arazlara konu teşkil eden (arazları taşıyan) şey. Cisimlerin rengi, şekli, hareket veya hareketsizliği birer arazdır, bunlara konu teşkil eden madde ise ayndır. (bk. Sâbûnî, el-Bidâye, İstilahlar kısmı; Tehânevî, el-Keşşâf, s. 203).

(8) Mu'tezileye göre cisim, üç boyutu olan şeydir. Ehl-i sünnete göre ise iki veya daha fazla cevherden (asıl, madde) meydana gelen şeydir (Tehânevî, ag. esr. s. 256 vd.).

(9) Mâverdî, A'lâmu'n-nubuvve, s. 7; Ahmed b. Muhammed er-Rassâs, Selâsüne mes'ele, vr. 95a - 95b; İzmirli İ. Hakkı, Yeni İlm-i kelâm, C. II, s. 15.

2. Bilhassa tefekkür metodu bakımından itizalî temayülü ma'lûm olan Mâverdî (v. 450/1058) âlemin hudusu hakkında ikinci bir isbat yapar. Âlemin mahdud ve cüzlerinin sınırlı olduğunu görüyoruz. Cüzleri sınırlı olan ve mevcut durumuna göre hacminde ziyade veya noksan tasavvur edilebilen âlemdeki eşyanın bugün arz ettiği durum, onu, başkasının takdir ettiğine delâlet eder. Çünkü âlemin her cüz'ünün bugün arzettiği durum tamamen başka şekil ve ölçüde olabilirdi. Ona bugünkü şekli veren bir müdebbir vardır¹⁰.

Hudus delilinin ikinci mukaddimesini «her hâdisin bir yaratıcısı vardır» tarzında ifade ettik. Ehl-i sünnet âlimleriyle mu'tezileden bazılarına göre hâdis olan bir şeyin yaratıcıya muhtaç oluşu zarureten bilinen bir husustur, ayrıca isbatına lüzum yoktur. Zira yüksek ve mükemmel bir bina görüp de onun bir yapıcısının bulunduğunu zarureten kabul etmemek akıl kârı değildir. Fakat mu'tezile ulemasının çoğunluğu, hâdisin bir muhdise muhtaç olduğu kazıyyesinin, be-dihi değil istidlâlî olduğuna kani'dir. Mu'tezile bu fikrini şöyle izah ediyor: Kul kendi fi'linin hâlikidir. Nasıl ki fiillerimiz yokken var olmak için bize muhtaç oluyor ve hudus muhdise ihtiyaç hissettiriyor-sa, âlem de hâdis olduğundan bir fâile muhtaçtır¹¹.

Böylece mu'tezileye göre takrir ettiğimiz hudus delilini, her iki mukaddimesini de kâfi derecede izah etmiş bulunuyoruz. İşte bu delil ile Allah'ın varlığı isbat edilmiş oluyor.

Mâverdî Sâni isbat ettikten sonra onun «qadîm, qâdir ve mürîd» olduğunu şöyle isbat eder: O kadimdir, çünkü evveli yoktur, evveli olmayan kadim olur. Şayet o, kadim olmasaydı bir muhdise muhtaç olacaktı. O muhdise de bir başka muhdise... muhtaç olacaktı. Fakat bu, nihayetsiz devam edemiyeceği için muhaldir. Kadim olan Allah taâlâ «qâdir» dir de. Çünkü hiç bir mâni' olmaksızın, onun yapması da yapmaması da düşünülebilir. Gerçekte ise yapmış, yani ondan fiil sâdir olmuştur. O halde o, kadirdir.

Allah, ilmi, kudreti ve hikmetiyle gafil, icbar edilmiş ve faydasız iş yapmış olmaktan münezzehe olduğuna göre müriddir. Onun âlemi

(10) a. esr., s. 7; ayrıca buna yakın bir isbat için bk. Qâsim b. Muhammed b. 'Alî, el-Esâs fi ma'rifeti Rabbi'l-âlemin, vr. 7b - 8a.

(11) Mâverdî ag. esr. s. 8; Fahrreddin er-Râzî, el Erba'in, s. 89 vd; Rassas, ag. esr., vr. 96a - 97a; Qâsim b. Muhammed b. 'Alî, ag. esr., vr. 8a; Râzî, adı geçen eserinde mu'tezilenin bu görüşünü çeşitli noktalardan tenkid eder.

ihdas ve icad edişi kendisinin kadim ve fiillerinin hâdis olduğunu gösterir. Onun kadim oluşu zatî sıfatlarının kadim oluşuna, fiillerinin hâdis oluşu da fi'li sıfatlarının¹² hudusuna delâlet eder¹³.

3. Ebu'l-Huseyn el-Hayyât (v. 300/912), Nezzam'a (v. 231/845) ait oldukça değişik başka bir hudus delili nakleder. Sıcakla soğuk'un birbirine zıd iki şey olduğunu hissediyorum. İki zıddın kendiliğinden bir yerde toplanamayacağını da biliyorum. Fakat bunların aynı cesedde içtima ettikleri de başka bir gerçektir. O halde bunları cebren ve kahren bir cem' eden vardır. Tabiatları hilâfına kendilerine yapılan tesire boyun eğmeleri bunların za'fına delâlet eder. Bu acz ise onların sonradan icad edildiğini gösterir. Netice olarak bunları ihdas ve icad eden bir Yaratıcı vardır ki bu onlara asla benzemez.

Gerçi insan, meselâ kor halindeki ateşi soğuk suyun içine sokup suyu ılık hale getirmek ve toprağın kuruluğu ile suyun yaşlılığını bir araya getirmek suretiyle bir nevi zıdları cem etmektedir. Bu ameliyede de bir hudus vardır. Fakat buradaki hakikî mucid (muhtdis) insan değil, Allah'tır. Zira insan da diğer zıdlara boyun eğdiren kudretin tesiri altındadır. Bu, eşyayı da, acz konusunda eşyaya benzeyen insanı da yaratan, yoktan var eden ulu Allah'tır ki hiç bir şey ona benzemez¹⁴.

4. Şîî-mu'tezilî âlimlerden Nasiruddîn et-Tûsî (v. 672/1274) ve İbnu'l-Mutahhar el-Hillî (v. 726/1325) gibi zevat da hikmete veya kelâma dair eserlerinde isbât-i sânia temas ederler.

Tûsî et-Tecrid'inde bu mevzuu şöyle hulâsa etmiştir: Eğer vâcib varsa matlub hâsil olmuştur. Şayet bütün mevcudat mümkünse, bu takdirde mümkünler zincirleme olarak başkasına muhtaç olacağından neticede bir vâcibulvucuda istinad edecektir. Aksi halde devir ve telsül lâzım gelecektir. Bu ise muhaldir¹⁵.

İbnu'l-Mutahhar el-Hillî de aynı şekilde isbat yaptıktan sonra bu isbat yolunun sağlam ve kuvvetli olduğunu söyler. Hillî «tabiyyûn»un hareket delilinin, aynı neticeye varmakla beraber sağlam olmayan mukaddimelere dayandığını da kaydeder¹⁶.

(12) ZÂTÎ SIFATLAR: Allah'ın, zıdlarıyla vasıflanması düşünülemiyen sıfatları: hayat, ilmi, kudret... gibi.

Fi'LÎ SIFATLAR : Allah'ın, zıdlarıyla da vasıflanması câiz olan sıfatlar: ridâ, ihyâ, imâte... gibi.

(13) Mâverdî, ag. esr., s. 8.

(14) el-Hayyat, ag. esr., s. 40 vd.

(15) Nasiruddîn et-Tûsî, et-Tecrid (Kuşci'nin şerhiyle birlikte, el-Meva'it kenarında), C. III, s. 265.

(16) İbnu'l-Mutahhar el-Hillî, el-Esrârü'l-hafiyye fi'l-culûmi'l-âhiyye, vr. 87.

Görüldüğü üzere Tûsî ile Hillî'nin isbatları daha çok felsefî bir karakter arz etmektedir. Bu müellifler mu'tezilî olmakla beraber felsefe ile fazla iştigalleri sebebiyle mu'tezilenin hudus tarikini terk ederek felsefî delil olan imkânı tercih etmişlerdir.

NETİCE :

Mâturidî (v. 333/944) veya İbn Küliâb el-Basrî'den (v. 240/854) itibaren gerek Eş'arî ve gerek Mâturidî bütün ehl-i sünnet uleması tarafından kullanılan hudus delilinin mücidi olan mu'tezilenin görüşünü serdetmiş olduk. Bu delilin bünyesi değişmemekle beraber dayandığı mukaddimeler hakkında bil'âhare tartışmalar olmuştur. Ehl-i sünnetle mu'tezile arasında görülen bu ihtilâflardan başka hudus deliline islâm filozofları da itiraz etmişlerdir. el-Kindî (v. 252/866) hariç ilk filozofların Aristo'nun tesiri altında, biraz dolambaçlı yollarla da olsa, âlemin kadim oluşunu iddia etmeleri karşısında ilk mütekelliminin, bunlara âlemin hudusuyla mukabele etmesi şâyânı ta'kidirdi¹⁷.

Bahsin başında da belirttiğimiz gibi hudus delili, başka bir şekilde olmakla beraber, Kur'ân-ı kerimde de mevcuttur. Bu delilin tenkidi, ehl-i sünnet kelâmcılarının da isbât-i vâcib görüşlerini serdettikten sonra bölümün nihayetinde yapılacaktır.

(17) Zuhrî Hasan Cârullah, el-Mu'tezile adlı eserinde (s. 56 vdd.), bazı mu'tezile âlimlerinin, felâsifenin kıdem-i âlem görüşüyle kendi hudus görüşleri arasında telif gayretleri gösterdiklerini zikrederse de, mahdud bir kaç kişiye tevcih edilen bu iddia, mu'tezilenin hudus hareketini zedeleyici mahiyette değildir.

B. EHL-I SÜNNETE GORE İSBÂT-I VÂCİB

GİRİŞ :

1. EŞ'ARİYYE — MATURİDİYYE :

Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'ye (v. 324/936) izafe edilen, ehl-i sünnet kelâmının iki büyük kolundan birincisi E Ş 'A R İ Y Y E ile kurucusunun İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe (v. 150/767) de olabileceği ileri sürülen¹⁸ ve Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'ye (v. 333/944) nisbetle M Â T Ü R İ D İ Y Y E diye anılan öbür kelâm kolu arasında, birer kelâm mektebi olarak, isbât-i vâcib yönünden fark yoktur. Bu sebeple ehl-i sünnetin isbât-i vâcib delillerini müşterek olarak ele alacağız.

«Kelâm ilminin doğuşu»nu tedkik ederken (bk. s. 41 vdd.) akaid sahasında, ilkin aklî izahlara girişenlerin muhafazakâr olmayan guruplar olduğunu söylemiştik. «Ehl-i sünnet» dışı kabul edilen ve en kuvvetli bir ekol olarak «Mu'tezile» adını alan bu gurupların aklî metodlarını ehl-i sünnetten, ilk önce, İmâm-ı A'zam'ın kullandığını söylemek mümkündür. O halde gerek Eş'arî, gerek Mâtürîdî, ehl-i sünnetin klâsik kelâm eserlerinde görülen isbat delillerine geçmeden önce ilk devirlerin isbat şekillerine bir göz atmak icab edecektir.

2. İLK İSBAT ŞEKİLLERİ :

a) Ebû Hanîfe:

İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe, «ma'rifetullahın vüçûbu» bahsinde, meşhur Cibrîl Hadisini naklettikten sonra¹⁹ aklî delillere geçer.

(18) bk. İ.A. C. VII, s. 405, MÂTÜRİDÎ mad.

(19) Kemâleddin el-Beyâdî, İşârâtü'l-merâm, s. 57 vdd.

(1) Allah taâlâ peygamber göndermemiş olsaydı bile insanların, kendi akıllarına Allah'ın varlığını bulmaları zarurî olurdu. Çünkü göklerin, yerin, kendi vücûdunun ve diğer varlıkların yaratılışını düşünebilen bir insan için Yaratana bilmemekte hiç bir mâ'zeret yoktur²⁰. Ebû Hanîfe'nin bu ifadesi, adına ister hudus, ister imkân delili deyiniz, Kur'ân metodu ile bir isbât-i vâcibdir. İnsan, kendisinin ve dış âlemin yaratılışını düşündüğü zaman bunların kendiliklerinden var olamayacaklarını (vâcib değil mümkün olduklarını) kestirir. Gazzâlî'nin (v. 505/1111) de ifade ettiği gibi²¹, her şey bir yana, insanın, bizzat kendisinin yokken sonradan var olduğunu ve bu var oluşun da kendiliğinden olmayacağını anlaması kadar akla yakın bir şey yoktur. Mukaddimleri az olan bu çeşit bir istidlâl devir ve teselsülün iptaline de ihtiyaç hissettirmez. Kur'ân-ı kerimde bu nevi iknâ delillere seksen kadar âyette işaret edilmiştir²².

(2) İmâm-ı A'zam'dan isbât-i vâcib konusunda daha başka deliller de nakledilmektedir. Bunlardan biri meşhur gemi misalidir: Engin bir denizin ortasında azgın dalgaların ve sert rüzgârların çevrelediği yük dolu bir gemiyi düşünelim. Bu geminin idare edici bir kaptanı olmaksızın, kendi başına selâmetle seyredebileceğini akıl kabul eder mi? Aynen öylece çeşitli halleri ve değişik hâdisleriyle birlikte şu kâinatın da bir yaratıcısı, bir idare edici ve koruyucusu olmadan varlığını devam ettirebileceğine aklımız hiç bir zaman ihtimal vermez²³.

(3) Ondaki rivâyet edilen üçüncü bir delil de - biraz sonra göreceğimiz üzere Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin de temas ettiği - canlıların üreme şekliyle alakalıdır. Yeni bir çocuğun ana karnından güzel bir endam ile çıkışı ne (Eflâkiyye ile Sâbie'nin iddia ettiği gibi) her hangi bir yıldızın, ne de (Tabi'iyî'nin vehmince) tabiatın tesiriyledir. Bu kadar muazzam bir san'at eserinin vücûda getirilişi, olsa olsa hakîm ve ilmi nihayetsiz bir Sâni'nin takdiriyledir²⁴.

(4) Bilâhare bütün kelâmcıların kullandıkları h u d u s deliline çok yakın olan, Ebû Hanîfe'ye ait bir başka isbât-i vâcib delili de şöyle: Âlem devamlı olarak halden hale değişmektedir. Değişikliğin bulunduğu yerde bir değiştiricinin mevcudiyeti zarurîdir. Binaenaleyh kâinatın değişikliğe mâ'ruz kalması mutlak kudrete sahip

bir değiştiricinin mevcudiyetini gösterir ki, o da Sâni taâlâdır. Bunun açıklayıcı bir misali de şudur: Boş bir arsa üzerinde bir müddet sonra sağlam bir bina görünce, önceden yokken şimdi gözlerimizin önünde yükselen bu binanın bir yapıcısı bulunduğu zarurî olarak hükmetmez miyiz?²⁵.

Kemâleddin el-Beyâdi (v. 1098/1687), İmâm-ı A'zam'a ait bu delillerin çeşitli rivâyetlerini toplayıp şerh ettiği eserinde, delillerin hem imkân hem hudus tarikine uygun düştüğünü gösterdikten başka, her bir delilin aslının Kur'ân-ı kerimden çıktığını da ilâve eder. Fakat dikkat edildiği takdirde görülür ki İmâm'ın istidlâli, malzeme bakımından Kur'ân'a istinad ediyorsa da, metod bakımından daha çok «ilk mütekellimîn»e yaklaşıyor. Ebû Hanîfe hudus delilini kullanıyor. Fakat mukaddimleri cevahir ve a'raza istinad etmez. O daha çok akli bedâhet ve zarûrete güvenmektedir.

Âlem, ister mümkün deyiniz, ister hâdis deyiniz, yokken sonradan icadedilmiştir. İnsan bunu, her şeyden önce kendi varlığı sayesinde idrak ediyor. Sonradan var olan her şeyin mutlaka bir var edicisi, bir yaratıcısı mevcuttur. Engin denizin ortasında, azgın dalgaların ve sert rüzgârların çevrelediği bir geminin sevk ve idaresine nisbetle, bütün tezadları ve değişiklikleri karşısında çok daha girift bir durum arz eden kâinatın da bir idarecisi olmalıdır. Bu, sâni taâlâdır.

Böylece İmâm-ı A'zam (v. 150/767), Kur'ân'ın hudus (veya ihtira) deliliyle inâyet (veya nizam) delilini mezcetmiş ve yeni bir üslûp ile ifadelendirmiş oluyor. Öyle görülüyor ki Ebû Hanîfe, «ikna» yolu olan Kur'ân metodu ile «bürhan» yolu olduğu söylenen kelâm metodu arasında bir intikal devresinin mümessili olmuştur.

b) Eş'arî :

Ehl-i sünnet kelâmının en kuvvetli kolunu teşkil eden ve eserleri günümüze kadar en çok intikal edebilen Eş'ariyye mektebının kurucusu Ebu'l-Hasan el-Eş'arî (v. 324/936) nin isbât-i vâcib metodu İmâm-ı A'zam'ın metoduna benzer. Eş'arî Ebû Hanîfe'nin temas ettiği delillerden insanın yaratılışı delilini şöyle takrir eder:

En mükemmel bir yaratılışa sahip olan insanı ele alalım. Ana karnında önce bir damla meni halinde bulunuyordu. Sonra bir kağıt pıhtısı şekline girdi, daha sonra da et, kan ve kemikten teşekkül eden bir insan oldu. Şimdi düşünelim, onun, bu merhaleleri kendiliğinden

(20) a. esr. s. 75, 82.

(21) Gazzâlî, el-Madnûn bih'ala gayri ehli, s. 19 vd.

(22) krş. Teftâzânî, Şerhu'l-Mağâsîd, C. II, s. 44; Beyâdi, ag. esr., s. 82 vdd.

(23) Beyâdi, ag. esr., s. 85.

(24) a. esr. s. 91 vd.

(25) a. esr., s. 93 vd.

kat'etmiş olması mümkün müdür? Değildir. Çünkü görüyoruz ki mad di ve mânevî istidatlarının kemal devresinde bile kendisi için ne göz ne kulak, ne de her hangi bir uzuv icad edebiliyor, kemal devresinde bunları yapmakdan âciz olan insan, ilk çocukluk gibi en zayıf ve en âciz devresinde nasıl yapsın.

Yeni doğan bir insanın çocukluk, gençlik, olgunluk ve nihayet ihtiyarlık devresini takibediyoruz. Onu, meselâ gençlik devresinden ihtiyarlık devresine nakledenin kendisi olmadığını anlıyoruz. Çünkü insanın, kendisini ihtiyarlıktan kurtarıp gençlik devresine iade etmeye ne kadar gayret sarf etse başaramıyacağı ma'lûmdur. Verilen izahattan şu netice çıkıyor ki insanı halden hale çeviren, onu idare eden bir nakledici ve bir idare edici mevcuttur ki o, Allah'tır.

Bu hakikatı izah eden diğer bir misal de şudur: İşlenmemiş bir pamuk kendiliğinden iplik, sonra da dokunmuş kumaş haline gelebilir mi? Pamuğu alıp da, her hangi bir usta veya dokumacı olmaksızın, onun kendiliğinden iplik ve kumaş haline gelmesini bekleyen adam akıl dışı hareket etmiş olur. Yine bomboş bir araziye gidip toprağın, ustası ve yapıcısı olmadan, kendiliğinden tuğla ve bina haline gelmesini bekliyen adamın durumu da aynıdır.

Meninin kendiliğinden kan pıhtısı, et parçası ve nihayet etten, kemikten ve kandan müteşekkil insan haline gelmesi son derece tuhaf ve manıksız olunca, bu işleri yapan bir Sâniin mevcudiyeti zarurî olarak ortaya çıkar.

Zaten Cenab-ı Hak Kur'ân-ı keriminde şöyle buyurmuştur: «(Rahimlere) döktüğünüz o meniye (spermayı) hiç düşündünüz mü? Onu siz mi insan haline getiriyorsunuz yoksa biz mi?»⁽²⁶⁾. Dinî hakikatleri inkâr edenler bu soruya açıkca «biz yaratıyoruz» diye cevap verememişlerdir. Çünkü her arzu ettikleri zaman evlâda sahip olamadıkları gibi bazan istemedikleri halde çocukları oluyor. Cenâb-ı Hak ayrıca, insan oğlunun bizzat kendi yaratılışını nilâhî kudret ve vahdaniyet için büyük bir delil teşkil ettiğine işaretle buyurur ki: «Kendi nefislerinizde de nice âyetler vardır. Düşünün ibret almayıcağ mısınız?»⁽²⁷⁾

Eş'ari, meninin kadim olabileceği tarzında sorulması muhtemel bir soruya da şöyle cevap verir: Eğer meni kadim olsaydı, tesir altında kalmaz ve her hangi bir değişikliğe uğramazdı. Dolayısıyla hades belirtilerinden de masun kalırdı. Çünkü kadim değişmez ve ha-

des belirtilerine ma'ruz kalmaz. Halbuki meni yukarıda anlatılan değişiklikleri geçirmekte ve hâdislere konu teşkil etmektedir. O halde meni de, diğer cisimler de kadim olamaz⁽²⁸⁾.

Şehristânî (v. 548/1153), Eş'arî'nin bu isbat mantığı üzerinden yürüyerek: insanın yaratılışı gibi son derece ince bir maharet ve şaşmaz bir nizamla icad edilip idare ettirilen bu fiillerin, tabiatla kendiliğinden, tesadüfî ve determinist bir silsile ile meydana gelemeceği muhakkaktır, der⁽²⁹⁾.

Bir yönüyle hudus, bir yönüyle de nizam delilini andıran insanın yaratılışı delilini, İmâm-ı A'zam (v. 150/767) ve Eş'arî'den (v. 324/936) sonra Gazzâlî (v. 505/1111) de takdir etmiş ve «bir damla sudan» Allah taâlânın neler icad ettiğini hayretle anlatmaya çalışmıştır⁽³⁰⁾.

c) Mâtürîdî :

Ehl-i sünnet kelâmının ikinci kolunu teşkil eden Mâtürîdiyye mektebinin kurucusu Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (v. 333/944) de Allah'ın varlığını isbat mevzuunda İmâm-ı A'zam ve Eş'arî'nin yolunu tutmuştur, diyebiliriz.

(1) Mâtürîdî, göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün ardarda gelişinde, gemilerin denizde seyredişinde, yeryüzünün hayat unsuru olan suda, rüzgârların ve bulutların emre âmâde kılınışında bir çok ibretlerin mevcut olduğunu bildiren, el-Baqara, 164 âyetinin tefsirinde hudus delilini takrir eder. Mâtürîdî'ye göre bu âyet âlemin hâdis olduğuna delâlet etmektedir. Şöyleki âlem değişikliğe ma'ruz kalmakta ve halden hale intikal etmektedir. Bu ise, onun sonradan icad edildiğinin delilidir. Alah'tan başka her şeyin kendi başlangıcını bilmeyişi ve kendisi gibi bir şey yaratmaktan âciz oluşu da onun bir Yaratıcısının mevcudiyetini gösterir.

(2) Bir de gece ile gündüzü düşünelim. Bunlardan biri gelince öteki yok olup gidiyor. Şayet hâricî bir tesir mevcut olmasaydı gece veya gündüzün sürüp gitmesi gerekirdi. Demek ki bunların da bir yaratıcısı ve bir idarecisi mevcuttur, o da Allah taâlâdır⁽³¹⁾.

Mâtürîdî'nin bu isbat şıklarından birincisi hemen hemen daha önce anlatılanların aynıdır. Zaten kendisi ve taraftarları Ebû Han'fe'ye sadakatla bağlıydılar. İkinci şık isbat tarzına gelince, gece ile gün-

(28) Eş'arî, el-Luma', s. 17 vdd.

(29) Şehristânî, el-Milel, C. I, s. 94; krş. Nihâyetu'l-icdâm, s. 12.

(30) Gazzâlî, el-Hikme fi mahlûqâtillâh, s. 18-25.

(31) Mâtürîdî, et-Te'vilât, vr. 33b.

(26) el-Vâqı'a, 58 vd.

(27) ez-Zâriyat, 21.

أغراض ما تصورنا من خلقه

78 وفي أنفسكم آيات تبينون
أما في أنفسكم آيات تبينون

düzün değişmesi onlara tesir eden bir varlığın mevcudiyetini gösterdiği şüphesiz. Fakat bu müessirin Allah olduğunu hemen söyleyivermek bilmem ki isabetli midir? Hiç olmazsa bunun en yakın sebebinin güneş (veya dünyanın hareketi) olduğunu söylemek ve geriye doğru ilerliyerek ilk müessire varmak lüzumlu gibi görünür. Şayet maksat mükaddimeleri azaltmak ve neticeye en yakın yoldan ulaşmak ise, zihinlerde istifham doğurmayacak bir yol tutmak ta gayelerden birini, hatta en önemlisini teşkil etmelidir.

(3) Mâtürîdî'nin, Kitâbu't-Tevhîd'inde kullandığı isbat delilleri daha çok ilgi çekicidir. Burada önce a'yânın (cevher ve cisimlerin) hâdis oluşunu, sonra da bunun bir muhdisi bulunduğunu isbat eder.

Cisimlerin hudusuna, bilgi edinme vasıtalarının her üçüyle de (selim hasseler, sâdık haber ve akıl) istidlâl edilmektedir. İlm-i kelâma göre bizler için bilgi edinme vasıtalarından biri vâkıa mutâbık (sâdık) haberdur. Cenâb-ı Hak Kur'ân-ı keriminin müteaddid yerlerinde «her şeyin hâlikı, göklerin ve yerin sâniî» olduğunu ve bunlardaki mülkûn kendisine ait bulunduğunu beyan etmiştir. Bu beyanlar âlemin sonradan, Allah tarafından yaratıldığını açıkca isbat eder.

Hiç bir kimse kendisinin kadim olduğunu söylemiş, hatta buna işaret etmiş değildir. İnsan böyle bir iddiada bulunacak olsa bunun yanlış olduğunu ilkin kendisi, hem de zarureten, anlıyacaktır. Onun dünyaya geldiği zamanı ve çocukluk devresini hatırlayanlar elbette yalan söylediğini kabul edeceklerdir. Böylece canlılar hâdis olunca canlıların emir ve idaresi altında bulunan cansızlar da elbette hâdis olacaktır.

Duyu organlarımızla idrak ettiğimiz cisimlerin zaruret ve ihtiyaç içinde bulunduklarını görüyoruz. Başkasına muhtaç olan kadim olmaz. Hiç bir şey kendi başlangıcını bilememekte, bilgi ve kuvvet bakımından kemal devresinde bulunuyorken bile kendisine gelecek tehlikeleri bertaraf edememektedir. O, daima ihtiyaç içindedir. Halbuki kadimin vasfı bu değildir.

Hislerimizle idrak ettiğimiz her cismin birbirine zıt tabiat ve vasıflar taşıdığını da görüyoruz. Zıtlar kendiliklerinden bir araya gelemmez. A'yanda müşahade ettiğimiz iyilik, kötülük, küçüklük, büyüklük, güzellik, çirkinlik... bunların değişikliğe (tağayyür ve zevale) mahal teşkil ettiğini gösterir. Değişiklik ve zevâlde yok oluş vardır. Yokluğa ihtimali olan bir şey kendiliğinden var olamamıştır, onun bir başlangıcı mevcuttur³².

(32) Mâtürîdî, K. et-Tevhîd, Cambridge nüshası, vr. 5^a - 5^b.

Ebû Mansur el-Mâtürîdî (v. 333/944) âlemin hudusu için aynı mahiyette başka deliller de getirdikten sonra der ki: Cisimlerin değişikliğe maruz kaldığı böylece sâbit olmuştur. Kelâm âlimleri bu değişiklik ve başkalaşmaya isim vermekte ihtilâf ederler. Ona kimi araz, kimi sıfat der. Aslında ihtilâfa mahal yoktur. Ta'rif ve maksat aynı olduktan sonra bunun için kullanılacak ıstılah önemli değildir³³.

Görüldüğü üzere Mâtürîdî, Allah'ın varlığını isbat için hudus delilini kullanmakta, bu delili takrir etmek için de mu'tezilenin kullandığı «cevâhir ve a'raz» metoduna çok yakın bir yol takibetmektedir. Mâna ve mefhum aynı olduktan sonra kalıptan ibaret kalan ıstılah ayrılıklarına ehemmiyet vermemektedir.

Hâdis olan âlemin bir muhdisi vardır. Çünkü görüyoruz ki hiç bir şey, birleşikken kendiliğinden dağılamamakta, dağınırken birleşememektedir. Demek ki ona bir başkası tesir ediyor. Âlem bu günkü şeklini kendiliğinden alsaydı, zaman, şekil ve sıfat arasında kendiliğinden bir tercih bahis konusu olmadığından, bu hususlarda bir değişiklik göstermemesi gerekirdi. Halbuki realitede âlem zaman, şekil ve sıfat bakımından başkalıklar arz eder. O halde ona bir başkası tesir icra etmektedir. Eğer kendiliğinden olmak, sahip bulunmak mümkün olsaydı her şey kendisine en güzel olanı, en hayırlısını seçer, dünyada kötülük ve çirkinlik bulunmazdı.

Her hâdisin bir muhdisi bulunduğunu, usta olmaksızın binanın, yazıcı olmaksızın yazının bulunamayacağı ve kaptansız geminin seyredermeyeceği hâdiseleri de gösterir³⁴.

Eş'ariyye ve Mâtürîdiyye'nin klâsik isbât-i vâcib yollarına geçmeden önce, ehl-i sünnet ulemasının ilk büyük simalarından İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe, Ebû'l-Hasan el-Eş'arî ve Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'ye ait isbât-i vâcib delillerine, kısa da olsa, temas etmiş olduk. Şimdi klâsik ehl-i sünnet delillerini izaha çalışalım.

1. HUDÛS DELİLİ

İsbât-i vâcib mevzuunda «hudûs delili» denebilecek istidlâl tarzının Kur'ân-ı kerimde mevcut olduğunu, yine böyle bir muhakemenin el-Kindî'de (v. 252/866) görüldüğünü daah önce söylemiştik. Bahsin başında da geçtiği gibi «cevâhir ve a'raz» esasına dayanan hudus delilini, bilindiğine göre, ilk defa kullanan Ca'd b. Dirhem (v. 118/736) dir. Ca'd b. Dirhem ve Cehm b. Safvan (v. 128/720) yoluyla

(33) a. esr., vr. 8^a.

(34) a. esr., vr. 8^a - 8^b.

la mu'teziliye intikal eden bu delili Ebu'l-Huzeyl el-Allâf (v. 235/850), dayandığı mukaddimeler bakımından geliştirmiştir. Cevâhir ve a'raz esasına dayanan hudus delili Eş'arî'de (v. 324/936) görülmez. Mâtûridî (v. 333/944)'nin hudus-i âlemde buna çok yakın bir yol takibettiğini biraz önce görmüştük.

Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'den sonra Eş'ariyyenin büyük imâmı sayılan Bâqillânî'nin (v. 403/1013) eserlerinde bu delil ayrıntılarıyla mevcuttur. İzmirli İsmail Hakkı (1869-1946 m.), cevâhir ve a'raz esasına müstenid hudus delilini ehl-i sünnetten ilk defa İbn Kullâb el-Basrî'nin (v. 240/854) kullandığını söylüyorsa da³⁵, bunu tevsik etmek mümkün olmamıştır. Aynı delil Ebu'l-Ma'in en-Nesefî'de (v. 508/1115) de görülmektedir.

Müellifler, Allah'ın varlığını isbat mevzuunda önce şöyle bir giriş yaparlar: Duyu organlarımızın idrak ettiği cisimlerin mevcudiyetinde şüphe yoktur. Bu cisimlerin var olabilmeleri için, duyularımızın dışında kalan başka bir varlığın mevcudiyeti zarurîdir. Cisimlerin bu mevcuda muhtaç olmalarının sebebi, bazılarına göre bunların «mümkün» oluşları, bazılarına göre de «hâdis» oluşlarından doğmaktadır. Yine bu «imkân» veya «hudus», cisimlerin ya zâtında (aslında, cevherinde) veya sıfatlarında (arazlarında) veya hem zâtında hem de sıfatlarında düşünülür. O halde cisimlerin:

- Zâtı mümkün
- Sıfatları mümkün
- Hem zâtı hem de sıfatları mümkün
- Zâtı hâdis
- Sıfatları hâdis
- Hem zâtı hem de sıfatları hâdis

olmak üzere altı türlü isbat yolu ortaya çıkmaktadır³⁶. Fakat kelâm kitaplarında gözümüze çarpan isbatlar umumiyetle cevher ve arazın imkânı veya hudusu tarzındadır. Bunlardan imkân İslâm filozoflarının, hudus da kelâmcıların isbât-i vâcib delili diye tanınır. Aslında kelâmcıların mütekaddimini hem hudus hem de hudusla birlikte bir nevi imkân delilini kullanıyorlardı. Felsefe ile kelâmı mezc eden mütaahhirin ise imkânı da felsefî şekliyle müstakıl bir delil olarak kullanmışlardır³⁷.

(35) İzmirli İ. Hakkı, 'Muhasalâ'u'l-kelâm ve'l-hikme, s. 69.

(36) Fahrreddin er-Râzî, el-Erbâ'în, s. 79; Teftâzânî, Şerhu'l-Ma'âsîd, C. II, s. 44; eş-Şerîf el-Curcânî, Şerhu'l-Mevâqîf, C. III, s. 2.

(37) Mes'ûd es-Şirvânî, Hâşiye, C. III, s. 2.

Bu kısa girişten sonra, çeşitli mukaddimelerini nazarı itibara almadan, hudus delilini kısaca ve umûmî olarak takrir edelim:

Âlem hâdistir.

Her hâdisin bir muhdisi vardır.

Âlemin de bir muhdisi vardır ki Allah taâlâdır³⁸.

Hudus delilinin en önemli mukaddimesini teşkil eden âlemin hâdis oluşunu ele alalım:

a) ÂLEMİN HUDÛSU :

(1) Cevâhir metodu:

Cevher veya cisimlerin, yani zatların sonradan icad edilişiyle âlemin hudusuna ve dolayısıyla Allah'ın varlığına istidlâl Hz. İbrahim (A.S.)'ın istidlâl metodu olduğu söylenir. Çünkü İbrahim peygamber,

(38) Her ne kadar daha önce âlem, hudus gibi terimlerin kısaca ta'riflerini bir iki yerde zikretmişsek de, hudus ve imkân delillerini takrir edeceğimiz eserlerden bu terimlerin topluca izahını yapmayı uygun bulduk.

ÂLEM: Allah'tan (Cuveynî'ye göre: ve Zâtî sıfatından) başka var olan her şey. Burada «Allah» ve «Allah'tan başka her şey» olmak üzere iki mevcut bahis konusudur. İddiamıza göre Allah kadim, ondan başka her şey hâdistir.

QADÎM: Varlığı (başkasından olmayıp) kendinden olan, varlığının başlangıcı bulunmayan, hakkında hiç bir şekilde yokluk (âdem) düşünülmemiş.

HÂDİS (veya MUHDES): Qadimin zıddı. Yokken var edilen. Varlığından önce yokluk (âdem) bulunan.

MÜMKİN: Var olması da var olmaması da kendiliğinden zarurî olmayan. Âlem cevher, araz ve cisim olmak üzere üçe ayrılır:

CEVHER: Boşlukta bizzat yer tutan şey. Mekân tutan hacimli şey (Cuveynî'ye göre). Arazların her cinsinden birer tanesini alan şey (Bâqillânî'ye göre).

ÂRAZ: Kendi başına boşlukta yer tutamayan (mütehayyiz olmayan) mevcudiyetli ancak cevhere veya cisme bağlı olan mümkün. Cevher ve cisimlerde bulunup devamlılığı olmayan (bakası sahih omlayan) şey (Bâqillânî'ye göre). Renk, tat, koku, hareket, sükûn gibi.

CİSİM: İki veya daha fazla cevherden teşekkül eden mümkün (ehl-i sünnete göre). Üç boyutu olan şey (mu'tezileye göre).

A'YÂN: 'Arâz'ın mukabili olarak hem cevher ve hem cisim için kullanılan bir terim. (KAYNAKLAR: Bâqillânî, et-Temhîd, s. 16 vdd; Cuveynî, el-İrşâd, s. 17; Gazzâlî, el-İqtisâd, s. 24; Nesefî, Tebsîratu'l-edille, vr. 16^a vdd.; Sâbûnî, el-Bidâye, vr. 109^b; Fahrreddin er-Râzî, el-Erbâ'în, s. 3 vd., 6 vd., Teftâzânî, Şerhu'l-Âqâid, s. 12 vd; Tehânevî, el-Keşşâf, ilgili maddeler).

Kur'ân-ı Kerim'de beyan buyurulduğu üzere³⁹, göklerde ve yerde hüküm süren ilâhî kudretin tecelliyâtını müşâhede etmek ve istidlâl yoluyla sarsılmaz bir kanaate varmanın örneğini vermiş olmak için müşâhedelerde bulunmuş, gece, yıldızın parlayıp sönmesini, ayın doğup batmasını ve gündüzün de güneşin doğup akşam vakti yine yok olup gitmesini görünce: «ben sönen, batan, kaybolanları sevmem» demiştir. Hz. Halil'i bu hükme ulaştıran şey değişikliğe uğrayan cisimlerin hâdis oluşudur⁴⁰.

Bu isbat yolu Bâqillânî'ye nisbet edilen el-İnsâf'da da mevcuttur⁴¹. Fahreddin er-Râzî de cevâhir ve ecsâmın hudusuyla isbât-i Sâniâ istidlâli zikretmiştir. Râzî cisimlerin hudusu için bir kaç bürhan takrir eder. Bunlardan biri cisimlerin nihayetli oluşudur. Cisimleri bir an için sonsuz kabul edelim. Sonsuz cisim üzerinde biri nihayetli, biri nihayetsiz paralel iki doğru düşünebiliriz. Nihayetli olan doğrunun paralel durumunu bozalım, öbürüyle kesişecektir. Sonsuz olduğu iddia edilen doğru üzerindeki bu nokta başlangıç veya nihayet bildireceği için nihayetsiz cismin nihayetli olduğu meydana çıkacaktır. Nihayetli olan cisim hâdis (muhdes) tir.

Her hangi bir cismi ele alalım. Bu cismin hacmi daha küçük veya daha büyük olabilirdi. Onu bu üç ihtimalden (yani cismin hâli hazır gösterdiği hacim, onun daha büyüğü ve daha küçüğü) birine tahsis eden bir muhassis vardır. Aksi takdirde, mümkün, ihtimallerden birini kendiliğinden tercih ettiği kabul edilecektir ki muhaldir. O halde cismi, muhtemel bulunduğu çeşitli şekillerden birine tahsis eden muhtar bir fâil vardır. Muhtar bir fâilin eseri olan her şey hâdistir.

Netice: Her cisim mikdar ve hacim bakımından sonludur. Sonlu olan her şey var olmak için muhtar bir fâile muhtaçtır. Muhtar

(39) el-En'âm, 75 vdd.

(40) Hasan Çelebi ve Mes'ûd Şirvânî, Hâşiye, C. III, s. 2 vd. Burada cevherin hudusu doğrudan doğruya değil, «ufûl etme: sönme, batıp yok olma» arazi yoluyla meydana geldiği... tarzında kuvvetli bir itiraz bahis konusudur (bk. a. esr.).

(41) el-İnsâf, s. 39. M. Zâhid el-Kevserî'nin takdimiyle ilk defa cîzzet «Attar tarafından neşredilen bu kitap, Prof. M. Tancî'nin beyanlarına göre iki parçadan meydana gelmiştir. Baş taraftan 28. sahifene kadar «Abdülvehhâb «Abdullatif'in, Kahire, 1382/1963 neşrinden) Bâqillânî'ye aittir. «Mes'ele» diye başlayıp devam eden müteakip kısım meçhul bir müellif tarafından yazılmış başka bir eserden ibarettir. Kitabın Bâqillânî'ye ait olan baştaki kısmın yazma nüshasını cîzzet «Attar'a bizzat Prof. Tancî vermiştir.

fâile ihtiyaç hissettiren her şey ise muhdestir. Her cisim muhdestir⁴².

(2) A'râz metodu :

Cisimlerin veya cevherlerin taşıdıkları arazların, yani sıfatların hudusuyla Allah'ın varlığı iki şekilde isbat edilebilir. Birincisi "enfûsî" dir, insanın yaratılışı, maddî ve mânevî kabiliyetleriyle ilgilidir. Buna misal olarak, daha önce Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'de (v. 324/936) görüldüğü üzere (bk. s. 77 vd.). İnsanın nutfeden (meniden) yaratılışını zikrederler.

İkincisi dış âlemdaki delillerdir. Çeşitli yıldızların, gezegenlerin, yeryüzündeki hayvanların, nebatların, madenlerin... durum ve sıfatlarında (arazlarında) müşâhede edilen değişiklikler onların qâdir, hakîm bir Yaratıcının ihdasıyla meydana geldiğini açıkça gösterir. Her iki nevi isbat Kur'ân-ı Kerîm'de mevcuttur⁴³.

(3) Cevâhir ve a'râz metodu:

Cevâhir ve a'râz yoluyla âlemin hudusunu isbat etmek için dört hususu gözönünde bulundurmak lâzım gelir:

- Arazların isbatı
- Arazların hâdis oluşunun isbatı
- Cevherlerin arazlardan hâlî olamayacağı
- Hâdislerin geriye doğru nihayetsiz devam edemeyeceği.

i) Arazların isbatı :

Gazzâlî'ye (v. 505/1111) göre cisimlerin ve arazların mevcudiyeti müşâhede ile sâbittir. Bunlardan bilhassa arazlar konusunda itiraz edecek olan çıkacaktır. Onun itirazları, bağırıp çağırması... bizzat arazların mevcudiyetinin en güzel delilidir. Zira bağırıp çağırma ya

(42) Râzî, el-Erbâ'în, s. 86 ve 27 vd; krş. Cuveynî, el-«Aqidetu'n-Nizâmîyye, s. 12 vdd. Bu tip bir hudus delilinin el-Kindî'de de mevcut olduğunu hatırlıyoruz (bk. s. 51). Aslında bu deliller feiâsifenin kâdim-i âlem görüşüne mukabil hudus-âlemi isbat için getirilen bürhanlardır. Öyle görülüyor ki mütâahhir kelâmcılar, cisimlerin zatlari ve sıfatlarıyla imkân ve hudus bakımından Allah'ın varlığına istidlâl edilebileceğini nazari olarak kabul etmişler, fakat fi'len getirdikleri delillerle şartlarına tam uyamamışlardır. Umumiyyetle bir şıkka dair serd edilen delil diğer şıklarla da birleşmektedir (bk. Curcânî, Şerhu'l-Mevâqif, C. II, s. 494).

(43) Râzî, ag. esr., s. 90-92; Curcânî, ag. esr., C. III, s. 4. Cisimlerin kadim değil hâdis oluşunun isbat şekilleri için bk. Âmidî, Ebkaru'l-efkâr, vr. 64^a vdd.